

Gradivo

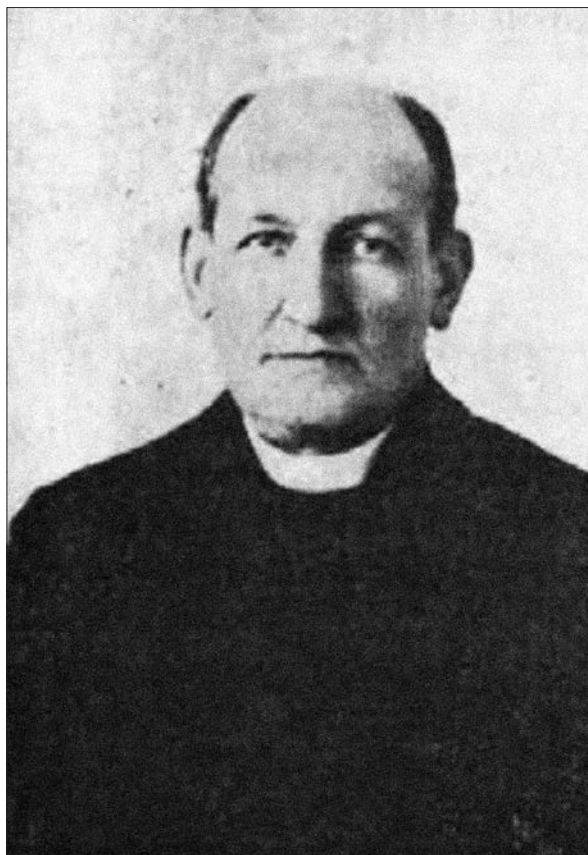

Branko Marušič:

Spomini beramskega duhovnika Josipa Grašiča na Gortanov proces (1929)*

Pri delu za *Primorski slovenski biografski leksikon* (PSBL) so se na njegovem uredništvu (Goriška Mohorjeva družba) kot morebitno gradivo za pisanje leksikonskih gesel pojavili tudi spomini na sodni proces v Pulju zoper istrske antifašiste (1929). To sodno dejanje najpogosteje označujemo kot Gortanov proces, imenovan po Vladimirju Gortanu, ki je bil na procesu obsojen na smrt. Na pisalni stroj natipkane spomine je napisal župnik v istrskem Beramu Josip Grašič (1863–1949), besedilo pa je očitno izhajalo iz zapuščine v Pazinu rojenega odvetnika dr. Stojana Brajša (1888–1989), ki je sodeloval na procesu. Po drugi svetovni vojni se je Brajša iz emigracije vrnil na Goriško in je zadnja desetletja življenja bival v Podgori pri Gorici. Grašičevi spomini so na uredništvo leksikona prišli na neznan način in z zamudo, kajti gesla osebnosti z začetnicama imen B (Brajša) in G (Grašič) so bila že napisana in nato objavljena v prvem snopiču PSBL leta 1974. Spomine, ki obsegajo 25 tipkanih strani, sem že pred časom na pobudo uredništva PSBL le v naglici preletel, a sklenil, da jih bom natančneje pregledal ob drugi priložnosti. Odložil sem jih, shranil in potem nanje skoraj pozabil. Ko sem jih natančneje pregledal, sem ugotovil, da gre za pomemben dokument, ki dopolnjuje podoba dogodka, kot sta ga doslej že zabeležila in obdelala publicistika in zgodovinopisje, zlasti na Hrvaškem (Istra). Spomine (tipkopis) hrani Pokrajinski arhiv v Novi Gorici, ki hrani tudi nekaj gradiva iz korespondence dr. Brajše. Med temi dokumenti so tudi razglednice, ki jih je Grašič med letoma 1932 in 1944 pošiljal Brajši v Split in Zagreb, ter pismo, ki ga je Grašič Brajši 21. januarja 1926 poslal iz Berama. Podatki, ki jih vsebujejo ta sporočila, niso povezani z dogodki leta 1929.

Veliko je bilo duhovnikov slovenskega rodu, ki so v Istri občasno ali za stalno opravljali duhovniško službo, ne le zaradi cerkvenih in deželnoupravnih meja, pač pa zato, ker je primanjkovalo duhovnikov, zlasti takih, ki jim stikov z verniki ne bi omejeva-

Josip Grašič (1863–1949)
(*Koledar Goriške Mohorjeve družbe* 1966, str. 72).

le jezikovne ovire. Pomanjkanje duhovnikov je cerkvena oblast reševala tudi s študijskimi štipendijami, prejeli pa so jih tudi semenišniki, ki niso sodili v nobeno od tržaško-istrsko-kvarnerskih škofij.

Gorenjec Grašič, rojen 4. marca 1863 v Križah pri Trzinu, se je z Istro prvič srečal v Gorici, kjer je obiskoval bogoslovje skupaj z Istrani, in neposredno zlasti potem, ko je maja 1886 začel delati kot kaplan v Gračišču pri Pazinu in nadaljeval v Pičnu ter se nato v začetku leta 1890 ustalil kot župnik v Beramu pri Pazinu. Ves čas svojega duhovniškega poklica je deloval v verskem in tudi sicer javnem življenju, kot narodni buditelj zlasti na gospodarskem in prosvetnem področju. Bil je »zelo ugleden duhovnik v Istri in eden izmed pomembnejših javnih delavcev«, ga je v pogrebni govor 9. maja 1949 v Cerkljah na

* Ta prispevek posvečam dolgoletnemu sodelavcu, arheologu Dragu Švoljšaku ob njegovi osemdesetletnici.

Gorenjskem opredelil dr. Božo Milanović.¹ Ta znameniti hrvaški Istran je poudaril zlasti veliko Grašičevo vlogo pri nastajanju in delovanju Društva Sv. Mohora za Istro od leta 1923 dalje. Grašič je deloval tudi v občinskem svetu mesta Pazin.²

Grašič je branil rabo slovenskega in hrvaškega jezika v cerkvi. Tigrovski antifašist Vjekoslav Ladavac³ je v svojih spominih zapisal, da je bil »naš rodoljub. Iako so mu fašisti često prijetili, da mora vršiti službu božju na talijanskem ili latinskem jeziku!« Svojo narodno zavednost je pokazal tudi, ko je leta 1926 nasprotoval poitalijančenju svojega priimka v obliko Grassi. Njegova pritožba proti uradni spremembi ni bila uspešna, kar je prefektura v Pulju utemeljila z dokazom, da je priimek Grašič le popačena oblika italijanskega izvirnika Grassi.⁴

Grašič se je v spominih osredinil na kratko obdobje od marca 1929 do svojega odhoda iz Berama po štiridesetih letih duhovniške službe. Zaradi dogodkov v Beramu, povezanih z državnimi volitvami v Italiji (»fašističnim plebiscitom«) marca 1929 in s smrtno obsodbo Vladimirja Gortana, je Grašiču postalo življenje v kraju službovanja nevzdržno. Preselil se je najprej na Pivško (Ubelsko), nato pa v tedanjo Jugoslavijo, v Spodnji Brnik pri Cerkljah na Gorenjskem. Tu je napisal (ali dal pretipkati) svoje spomine, ki nosijo datum 4. marec 1932.

Besedilo, ki je tu objavljeno, je dobesedno prepisano, zaradi jasnosti objave pa je bilo treba opraviti nekaj popravkov, na primer urediti ločila in napraviti nekaj pravopisnih sprememb (na primer: karabinjer namesto karabiner, volivec namesto volilec itd.). Poenotena je bila tudi pisava osebnih imen, kot Vjekoslav namesto Vekoslav, Zlatič namesto Zlati, Grašič namesto Grašić itd. Podobno velja za toponime, poenotene so bile tudi izpeljanke iz toponima Beram. Nekaj popravkov in pojasnil je dodanih v oglatih oklepajih ali pod črto. Upoštevani so bili vsi popravki ali dostavki, ki jih vsebuje originalno besedilo in so avtorjevi ali pa jih je prispeval kdo drug. Ni mi uspelo ugotoviti, ali so bili spomini v celoti že objavljeni. Razumljivo je, da so se spomini znašli v Brajševem odvetniškem arhivu, uporabil jih je tudi dr. Božo Milanović, ko je pisal monografijo o narodnem preporodu v Istri.⁵

Gortanov proces v Pulju (14.–16. 10. 1929) je sledil oboroženi akciji, ki so jo pripravili mladi antifašisti iz kraja Beram pri Pazinu v Istri, združeni v istrski, sedmi srenji tajne organizacije Borba (TOB) s sedežem v Trstu. Na fašistično ukinitve vsake oblike javnega in zlasti društvenega delovanja slovanske manjšine v Italiji, ker naj bi to bilo v državi anahronizem in anomalija, je zrasla misel na odpor, ki je

zlasti med mladimi dobil radikalne oblike še pred letom 1927, ko je bila 30. septembra razpuščena tržaška Zveza mladinskih društev v Julijski krajini. Posledica te ukinitve sta bili skoraj sočasno nastali jedri antifašističnega odpora z mrežo srenj na severnem Primorskem (Goriška) ter v Trstu in njegovi bližnji ter bolj oddaljeni okolici (Kras, Notranjska, Istra). Goriška skupina, ki se je jeseni 1927 sestala na Nanosu, je sprva nosila ime »organizacija«, kasneje TIGR, tržaška skupina pa se je od začetka leta 1928 imenovala Borba. Kasneje (od leta 1930) sta se obe jedri zlili v enovito narodno revolucionarno protifašistično tigrovsko gibanje (TIGR) s temeljnim ciljem: neizprosni boj zoper fašizem in priključitev po rapalski (1920) in rimski (1924) pogodbi Italiji priključenih krajev Primorske, Istre in Reke k Jugoslaviji, tudi »staroitalijanske« Beneške Slovenije in Kanalske doline. V neizprosni boj zoper fašizem je sodil tudi bojkot državnoborskih volitev leta 1929, na kar so se v Pazinu živeči člani TOB pripravljali z vednostjo ter s spodbudo in sodelovanjem osrednjega vodstva v Trstu. Konspiracija ni bila tolikšna, da ne bi za domala vse beramske antifašiste in njihove namene izvedel domači župnik Josip Grašič. Grašič je TOB sicer povezal z Organizacijo jugoslovanskih emigrantov (ORJEM), ki je legalno delovala v Jugoslaviji. Zelo verjetno pa je Grašič za podrobnejše podatke izvedel kasneje, ko so ga v dogodke vpletala zasliševanja policijskih organov, zlasti obtožnica na sodnem procesu v Pulju (1929) in kasneje potek prvega tržaškega procesa (1930). Za načrte v Beramu ob volitvah, kot se je spominjal, ni nič vedel. Grašič je pokazal naklonjenost antifašističnemu odporu, a bal se je le gorja, ki bi ga prinesle nasilne fašistične reakcije. Poznal je vse fante in može, ki so bili vpleteni v dogodke, vedel je za njihova življenjska pota ter je realno in kritično opozarjal na njihove značajske poteze. Prav zato je bil samodejno vključen v policijsko preiskavo, saj je morda računal, da bo s poudarjanjem osebnih značilnosti preiskovancev in obtožencev v očeh oblastnih organov omilil njihovo vpletenost v dogodke. Ta morebitna želja pa se ni uresničila.

Tako začenja Josip Grašič svoje spomine na dogodke v Beramu od marca 1929 dalje:

V Gortanovem procesu se najbolj pogosto imenujejo: Vlade (Vladimir) Gortan, Danilo Vrvoda, Viktor Bačac, Živko Gortan, Vjekoslav in Dušan Ladavac. Živko Gortan, Vjekoslav Ladavac in Dušan Ladavac so bližnji sorodniki škofa Dobrile.⁶ Zdi se, da se v njihovem ponašanju sreča ista upornost in narodna zavest ter isti ponos, kakor pri slavnem istrskem škofu.

Dušan Ladavac je dovršil poljedelsko šolo v Pazinu (italijansko). Tajna nacionalistična organizacija iz Trsta (Borba ali Orjem) je poslala v Pazin za to šolo

¹ Milanović, *Hrvatski*, str. 525.

² D'Alessio, *Italiani e croati*, str. 92.

³ Ladavac, *Moji zatvori*, str. 27.

⁴ Brajša, Josip Grašič, str. 73.

⁵ Milanović, *Hrvatski*, str. 656.

⁶ Juraj Dobrila (1812–1882), poreško-puljski in tržaško-koprski škof, deželni in državni poslanec, narodni buditelj.

nekega odsluženega vojaka⁷ iz Tolmina, da je zanesel kot zaupnik slovanski duh med hrvatske fante. Pod njegov vpliv je prišel tudi Dušan Ladavac. Jugoslovanska nacionalistična tajna organizacija v Trstu je vzdrževala zveze z Beramom po dijaku Slavku Zlatiču,⁸ sinu beramskega učitelja. Člani te organizacije so se dogovorili, da bodo pri parlamentarnih volitvah (24. marca 1929) nastopili aktivno. Ta aktivnost se je na Goriškem in po Krasu pokazala v tem, da so člani organizacije širili letake proti volitvam, medtem ko je bilo glede Pazina dogovorjeno, da bodo fantje streljali v zrak, da oplašijo volivce, ko pojdejo na volišče v Pazin. Člani te organizacije so bili Živko Gortan, inteligenten Istran, poročen, brat dr. Vjekoslava Gortana,⁹ ravnatelj »Samopomoči« iz »Mlekarske zadruge« v Zagrebu. Vladimir Gortan in Danilo Vivoda nista bila člana formalno zarotniške organizacije. Gortanov oče Franc Gortan je živel večino ma od zaslužka dela na cerkvenem premoženju. Svoj čas je bila družina popolnoma v italijanskih rokah, tako da je bil Gortanov ded med domačim ljudstvom na glasu, da ovaja ljudi. To je bilo v predvojnem času. Gortanov oče sam pa je bil dober Hrvat. Vlade Gortan je bil dobro vzgojen kot otrok, a pokvarilo ga je vojaško življenje v italijanski armadi, posebno v Libiji, kamor je šel prostovoljno. Ko se je vrnil od vojakov, se mu ni ljubilo več delati, pač pa je rad pohajkoval. Če je kaj delal, je to bilo pri drugih, doma nikdar. Po končani vojaški službi se je parkrat mudil tudi v Zagrebu. Splošno je bil na glasu lahkoživca, vendar ni bil zloben.

Danilo Vivoda je sin zidarja Jakoba, ki je vpisan v komunistično stranko. Dobra družina. Najprej je bil trgovski vajenec v Podgradu pri Baudažu.¹⁰ Od tu je pobegnil v Jugoslavijo, kjer je bil v službi pri trgovcu Jelačinu. Nato se je podal v Italijo, radi vojaštva. V Jugoslaviji je bil baje vpisan v Orjuno.¹¹ Delal ni, ker ni mogel dobiti službe v trgovini. Zato je pač pohajkoval. Prejemal je večkrat pisma iz Jugoslavije in eno izmed takšnih pisem so karabinjerji prestregli. Zato so ga zapisali takoj med sumljive elemente v občini.

Zarotniki so nekaj časa pred volitvami naročili Vladetu Gortanu, naj kupi puško. On je v resnici kupil dve ali tri puške, ki pa jih ni plačal. Puške so bile italijanskega izvora. Ta okolnost je igrala pri procesu veliko vlogo, ker se je italijanska policija na vso moč, toda zaman trudila, da bi dokazala, da je orožje prišlo iz Jugoslavije.

Pred volitvami so prišli tajni emisarji iz Trsta v Beram, da se z Beramci dogovorijo, kako bodo streljali. Ni dvoma, da so te zveze s tržaško organizacijo res obstajale. Tako sta prišla še v nedeljo, 7. aprila, torej po volitvah, s kolesom v Beram Ferdinand Bidovec¹² in

Franjo Marušič.¹³ Že ob 7. uri zjutraj sta se ustavila pred cerkvijo in pustila tam kolesi. Postala sta na pragu cerkve ter kakih 10 minut gledala po cerkvi. Dolgo časa sta fiksirala spovednico, od koder sem ju videl. Zvedel sem, da sta pozneje vprašala po Živku Gortanu, ta pa je prav tisti dan odšel v Trst.

Volitve, dne 24. marca 1929, na oljčno nedeljo.

Pazinskim oblastnikom je bilo mnogo na tem, da bi volivci iz okoliških občin, ki spadajo zdaj pod pazinsko občino, prišli na volišče v masi. Še pred volitvami sta se zglasila pri meni fašistični tajnik Gabrielli¹⁴ in učitelj poljedelstva Racamari, prej Kramarić. Nagovarjala sta me, naj ljudstvu izpred oltarja svetujem, naj gre skupno na volišče. Odgovoril sem jima v glavnem takole: »Ljudje niso živali, naj gredo na volitve pač, kakor se jim ljubi, toliko svobode jim je treba pustiti.« Govoril sem lahko tako odkrito, ker so imeli fašisti pred menoj respekt in so me navadno pustili na miru (edino 12. februarja l. 1927 so najeli nekega umobolnega, ki je prišel v cerkev in me hotel pred začetkom maše udariti po glavi, vendar sem udarec odbil). V nedeljo pred volitvami sem izpred oltarja oznanil ljudstvu: »Prihodnjo se bodo vršile volitve. Radi tega bomo imeli mašo pol ure poprej, to je ob 6.30, da se lahko poslužite svoje državljanske pravice.« Izraz »da se lahko poslužite svoje državljanske pravice« sem rabil nalašč, ker nisem hotel dejati, naj storijo svojo dolžnost. Fašisti so namreč želeli, da bi ljudstvo nagovarjal, češ da je njegova dolžnost, da gre na volitve. Fašisti so tudi dejali, da bodo volivce sprejeli z godbo, ako pridejo skupno na volišče. Tako se je bližal čas volitev, ne da bi jaz vedel, kaj se v vasi pripravlja.

V soli so se vršili večerni tečaji, katere je vodil hrvatski učitelj Marko Zlatič, oče že imenovanega Slavka Zlatiča, ki je študiral v Trstu na konservatoriju in je vzdrževal zveze med tržaško organizacijo in beramsko celico. Dne 20. marca 1929 bi se moral tečaj zaključiti in udeleženci tečaja bi se morali fotografirati. Učitelj Zlatič je vprašal tudi mene, ali bi se dal fotografirati z njimi. Jaz sem to iz razumljivih razlogov zavrnil. Poklical sem k sebi Živka Gortana in sem ga vprašal, ali res mislijo dati se fotografirati. Odsvetoval sem jim to, češ da bodo Italijani to sliko bog ve kdaj, morebiti še na kakšni mednarodni konferenci, izrabili. Živko Gortan mi je takrat povedal, da imajo v vasi tajno organizacijo; člani se poznajo medsebojno po posebnem znamenju. Vsak član ima dolžnost pridobiti novega člana.

Na dan zaključitve tečaja, to je 20. marca, je prišel v Beram višji uradnik iz prosvetnega ministrstva Bianchi v spremstvu pazinskega podeštata Camusa.¹⁵ Bianchi je vprašal po meni, ker me niso povabili, jim je dal ukor in učiteljica se je pozneje prišla k meni opravičiti radi tega. Vlade Gortan se je proti Josipu Bačacu, očetu Viktorja Bačaca, bahal, da bo ustrelil Bianchija, potem Camusa

⁷ Neugotovljena oseba.

⁸ Slavko Zlatič (1910–1993), hrvaški glasbenik.

⁹ Vjekoslav Gortan (1892–1966).

¹⁰ Štefan Baudaž.

¹¹ Organizacija jugoslovanskih nacionalistov.

¹² Ferdinand Bidovec (1908–1930), antifašist iz Trsta, pripadnik »Borbe«, ustreljen v Bazovici.

¹³ Franjo Marušič (1906–1930), antifašist iz Trsta, pripadnik »Borbe«, ustreljen v Bazovici.

¹⁴ Giovanni Gabrielli.

¹⁵ Fašistični župan (podestà) Bruno Camuso.

in da mora zažgati fašistično gledališče v Pazinu. Naredil pa ni nič in bržkone tudi ni sploh imel namena kaj napraviti. Bianchi se je mirno odpeljal. Vlade Gortan se je pozneje hvalil, da ga je šel čakati na cesto, a da ga ni bilo. V Beramu je bilo splošno mnenje, da se je Gortan pri tem lagal. Vendar je Italijanom radi njegove zgovornosti vse prišlo na ušesa in za časa procesa so italijanski listi pisali, da je Gortan nameraval izvršiti tudi atentat na »nekega visokega funkcionarja iz Rima«.¹⁶

Na dan volitev, to je na oljčno nedeljo, sem imel mnogo dela v cerkvi, kjer sem bil od 5. zjutraj do 6. zvečer z majhnim presledkom opoldne. Imel sem dve maši, in sicer prvo ob 6.30, drugo ob 10. Nekaj pred deseto uro sem šel iz cerkve. Na trgu so me čakali sosede in vprašali, ali vem, kaj se je zgodilo. Odvrnil sem jim, da ne, ker sem bil doslej v cerkvi. Janeza Tuhtena iz Trviža so ustrelili na cesti, ko je šel v Pazin volit, in sicer pod Kamusovim bregom; streljali so nanj iz gozda, kjer so bili skriti. En strel je zadel v trebuh Janeza Tuhtana, drugi pa je samo oprasnil v roko Martina Brajkovića. Tedaj sem se prestrašil, zavedajoč se, kaj čaka moja faro. Med ljudmi sem opazil Vladeta Gortana, Viktorja Bačaca in Živka Gortana. Stali so pred cerkvijo in čakali na mašo. Tedaj je bilo splošno mnenje, da so napad izvršili sami fašisti. Da se nekaj pripravlja, so morali fašisti že izvahati. Tako je brat občinskega tajnika Colombo,¹⁷ ki je mesar v občinski mesnici, nagovarjal kmete, naj ne gredo volit.

Nato sem stopil v cerkev in pričel maševati. V času, ko sem bral Passio (trpljenje našega gospoda Jezusa Kristusa), mi je cerkovnik prinesel na oltar listek. Na listku me je orožniški poveljnik (brigadir), to je poveljnik orožniške patrle, prosil, naj ljudem naznamim, da je cesta v Pazin varna in naj bodo ljudje brez skrbi, če gredo volit. Po evanجيلu sem spregovoril ljudem tako le: »Obžalujem, da se je to zgodilo, ker je vsak umor greh proti peti božji zapovedi, kajti rabiti orožje je dovoljeno samo v silobranu. Upam, da ni bil nikdo od naših ljudi zraven.« Popoldne so se med blagoslovom pripeljali fašisti iz Pulja. Bilo jih je več avtomobilov. En tovorni avto je bil poln bencina, prišli so z namenom, da zažgejo cerkev in župnišče in morda druge hiše. Pred cerkvijo je bilo slišati vpitje in jokanje. To je trajalo od 15.30 do 17. ure. Po blagoslovu sem šel v spovednico in spovedoval ter čakal, kaj se bo zgodilo. Po mene je prišel cerkovnik, češ da me v zakristiji čaka kapetan milice¹⁸ v spremstvu orožniških častnikov. Ko sem stopil v zakristijo, sem opazil, da me vsi fiksirajo iz radovednosti, kakšen obraz bom naredil, da bi po mojem obnašanju sklepali, ali nisem morda kaj v zvezi z napadom. Dejal sem jim tole: »Obžalujem, da se je to zgodilo, in upam, da ni bil nihče iz moje fare pri tem udeležen.« Govorili so povsem mirno, ker sem jih jaz s svojim mirnim nastopom razorožil. Vice kvestor je

nato pripomnil, da so morali biti zločinci od tod. Nato sem mu odgovoril: »Ne poznam človeka v svoji fari, ki bi bil sposoben to organizirati. Stirideset let, odkar vodim faro, se ni v njej izvršil noben umor. Če pa je kdo izmed mojih ljudi sodeloval pri zločinu, potem vam rečem, da čim preje zapustim to župnijo in grem proč.«¹⁹ Iz tega mojega odgovora je razvidno, kako trdno sem bil prepričan, da niso napada izvršili moji ljudje. »Kdo naj bi bil po vašem mnenju?« so me nato vprašali. Odgovoril sem jim: »Jaz pač nisem kriminalist, vi imate v teh zadevah več izkušnje. To je delo komunizma, boljševizma. Vi veste, kje so središča za vse dobro in slabo, to so mesta.« Nato smo se ločili. Še isti dan so bili aretirani: Danilo Vivoda in njegov oče, Ivan Bačac, Viktorjev brat in učitelj Zlatič, ter odpeljani. Zlatič je bil pridržan le v kazermi [vojašnici] karabinjerjev.

Ker je bil praznik, sem bil v cerkvi zaposlen skoro neprestano od 5. do 12. ure. Ta dan se je pripeljal k meni policijski komisar iz Pulja. Pripovedoval mi je, kaj se je včeraj zgodilo, in označil to dejanje za »strage« (pokolj). Zakon za zaščito države iz leta 1926 predvideva za take zločine smrtno kazen. Dejal mi je, da imajo najbolj na sumu Danila Vivoda (kakor že omenjeno, je Vivoda prejemal večkrat pisma iz Jugoslavije in radi tega so ga orožniki vzeli na piko).

Vprašal me je za družinske razmere te družine in posebno o obnašanju Danila. Povedal sem mu na kratko »curriculum vitae« [življenjepis] Danila, kako se je učil v Ljubljani trgovske obrti in kako se je pozneje, ko se je vrnil v Italijo, preživljal s tem, da je včasih krošnjarij z manufakturo in da sta navadno pohajala okoli z Vladimirom Gortanom, ki pa je prodajal kuhinjsko posodo.

Po maši so ljudje že govorili javno, da je Vlade Gortan takoj po ustrelitvi Ivana Tuhtana prisopihal ves utrujen v Beram; tako je vsa javnost takoj pričela govoriti, da je ta izvršil napad.

Dne 26. marca

K meni je prišel poveljnik orožniške postaje maršal Mellone.²⁰ Vprašal je po družinskem listu družine Vladimira Gortana. Popisal si je vse družinske člane. Še prej so bili orožniki pri Gortanovih in iskali Vladimirja, ki ga pa ni bilo doma. Da so oblastva pričela takoj sumiti Vladimirja Gortana, je bil morda kriv tudi naslednji dogodek. Dne 25. marca so na goriški sodniji, kjer je bil uslužben Gortanov brat Ivan, kot oficial [uradnik], govorili o dogodku v Beramu. Tedaj je Gortanov brat v prisotnosti drugih uradnikov dejal: »Ne verjamem, da so bili to storili domačini, ker so predobri ljudje. Če je pa to bil kdo iz Berama, je bil gotovo moj brat.« O tem dogodku mi je pripovedoval sam Gortanov brat, to je oficial. Rekel je to iz lahkomiselnosti, ker je poznal brata kot lahkoživca, ki je smatral takšno streljanje za navadno delo. Ko se je zanimal za vsakega posameznega člana

¹⁶ Vjekoslav Ladavac (*Moji zatvori*, str. 32) se spominja, da poskus napada na fašistične goste ni bil Gortanovo solistično dejanje, marveč »naša prva oružana akcija«, ki pa ni uspela.

¹⁷ Ettore Colombo in njegov brat Silvio.

¹⁸ Kapetan fašistične milice Milizia volontaria sicurezza nazionale (MVSN).

¹⁹ Ta odgovor je v prevodu v hrvaščino navedel Milanović, *Hrvatski*, str. 571. Ob objavi je dodal, da je besedilo vzel iz Grašičevih spominov, ni pa pojasnil, kje je spomine našel.

²⁰ Maresciallo dei carabinieri.

Gortanove družine, sem mu povedal, da se brat Karlo nahaja v Zagrebu kot tipograf. Ta okolnost ga je posebno zanimala. Vprašal me je, ali je bil tudi Gortan kdaj v Jugoslaviji. To sem potrdil; ker sem vedel tudi, da karabinjerji dobro vedo za to, dostavljal sem, da je lahko potoval brez potnega lista. Vprašal je, ali je imel Vladimir Gortan mnogo denarja. Policijska oblastva so namreč bila prepričana, da je Gortan prejemal denar iz Jugoslavije in da se je za to tudi izvršil napad. Odgovoril sem mu, da je bil Gortan vselej »sub«, in sicer tako, da je celo očetu jemal denar. Oče se je vedno pritoževal, češ da mu je sin v pravo nesrečo. Gortana sem popisal kot nesrečnega »zgubljenega sina« in kot lahkoživca.

Že prejšnji dan, to je 25. marca zvečer, sem poklical k sebi Josipa Bačaca, Viktorjevega očeta. Vprašal sem ga: »Vi zaupate Vladetu (Gortanu)?« Odvrnil mi je: »Ne!« Rekel sem, da se bojim, da sumijo Gortana. Da je v zvezi z napadom. (Med družino Josipa Bačaca in Gortanovimi sorodniki je bilo neko nasprotje in osebno Vlade ni kaj volil družine Bačacev). Bačacu sem dejal, naj pokliče Gortana k sebi ter naj mu veli, da takoj pobegne; da naj mu tudi za to potrebnega denarja. Bačac se je nato prestrašil, ker je slutil, da jaz sploh nič ne vem o pripravah na atentat, in ga je začela peči vest, da ni me prej informiral; zavedel se je namreč, da bi jaz v tem primeru nesrečo lahko preprečil. Ves preplašen me je vprašal, ali sploh nič ne vem o tem, kar se je pripravljalo. Ko sem to potrdil, je bil Bačac zelo potr. Nato mi je pričel pripovedovati, kako je prišlo do napada. Tajna organizacija v Trstu je beramski celici ukazala, naj prestraši volivce, ko pojdejo na volišče, s tem, da strelja v zrak. Beramcem so v Trstu pripovedovali – vsaj v Beramu so tako govorili – je pripovedoval nadalje Bačac, ki je bil sam v beramski celici, da bo na dan volitev po vsej Italiji izbruhnila revolucija in da še tisti dan prikorakajo Jugoslovani v Istro. Zato bo vsak korak, ki ga bo kdo naredil proti Italiji in za Jugoslavijo, bogato poplačan (od drugih sem pozneje zvedel, da so kmetom tudi obljubljali, da bodo tisti, ki bodo kaj storili za jugoslovansko stvar, dobili tudi zemljo). Ko mi je Bačac vse to povedal, sem mu dejal: »Zame mi tu ni več obstanka!« Nato mi je Bačac odvrnil: »Težko nam bo po vas, na drugi strani pa je boljše, da odidete, potem bomo bolj prosti, ker ne boste vi več v nevarnosti, da bomo lažje delali atentate.« Kakor rečeno, je bil Bačac sam član tajne organizacije in je prisostvoval vsem posvetovanjem. Dejstvo je, da je vsa vas simpatizirala z zarotniki. Nesrečni čin pa niso odobraval. Ob slovesu sem Bačacu še enkrat svetoval, naj takoj stori vse potrebno, da Gortan zbeži, in naj mu za to tudi da denarja.²¹ Pozneje sem izvedel, da je Bačac ponudil Gortanu 150 lir za beg, toda Gortan se je obotavljal in bi bil rad imel več denarja, to je do 1.000 lir.

Drugi dan, to je 26. marca, je šel Gortan v Pazin, in ko so prišli karabinjerji v hišo, je njegova mati poslala nekoga v Pazin, da ga opozori, naj se vrne domov. Gortan je iz Pazina šel v neko bližnjo vas in se je tam

Vladimir Gortan (1904–1929).

skrival. Karabinjerji so dobro vedeli zanj, kljub temu so ga vedno čakali doma pred hišo ali v gozdiču pod Beramom in ga niso šli iskat. Ta okolnost da misliti, da bi bili orožniki radi potlačili vso zadevo. V torek in tudi v sredo je bil Gortan še vedno v tisti vasi in šele v četrtek se je odpravil na beg. Šel je na postajo v Roč in ne v Pazin, da zakrije sled za seboj. Ker je milica [MVSN] dobila vtis, da orožniki in kvestura v Pulji premalomarno vodijo preiskavo, se je lotila preiskave na svojo roko. Na postaji v Roču je menda postajni načelnik opazil Gortana, ker se mu je zdel sumljivo, in je to takoj javil milici v Pazin. Miličniki so se nato odpeljali z avtomobilom proti Reki, da prehitijo vlak, s katerim se je vozil Gortan. V resnici se jim je to posrečilo in na vlaku so med Matuljami in Reko aretirali Gortana ter ga odpeljali na Reko.²²

Prav tisti dan, to je 28. marca, je prišel k meni policijski komisar iz Pulje. Iskal je informacije o Danilu Vivoda in Vladetu Gortanu. Glede obeh sem ponovil v glavnem tisto, kar sem že povedal orožnikom. Omenil sem tudi, da ni bil Gortan resen človek, saj se je to že vi-

²¹ Ladavac, Uspomene, str. 121.

²² V spominih Ladavac piše, da so Gortana izsledili v Lupoglavu, ga nadzirali do železniške postaje Matulje in ga tu aretirali (*Moji zatvori*, str. 40). Bratulić (*Ilegalne organizacije*, str. 469, 471) pa spreminja potek Gortanove aretacije, ko, sledeč obtožnici, nekritično sprejema podatek, da so ga prijeli na železniški postaji Prem (Primano) na vlaku, ki je prihajal iz Buzeta (Pinguente), vlak pa je prihajal iz St. Petra na Krasu (Pivke) in je bil seveda namenjen na Reko.

delo iz te-le zgodbi. Ko se je poleti vrnil iz Jugoslavije v Beram, je nosil, v najhujši vročini, po vasi bele roka-vice. Prav to potezo njegovega značaja je posebno skušal izrabiti njegov zagovornik pred izrednim sodiščem, ko ga je slikal kot neodgovornega lahkoživca. Komisar se je posebno zanimal, ali je Gortan prinesel kaj denarja iz Jugoslavije. Čeprav sem glede tega ponovil isto, kar sem že povedal karabinjerjem, to, da je Gortan živel v stiski in da bi prav ta okolnost ne kazala, da bi prinesel denar s seboj, je policijski komisar dostavil v zapisnik s pripombo, da sem jaz izjavil: »Gortan non ha portato da Jugoslavia danaro.«²³

Prav proti tej mistifikaciji [zavajanju] sem jaz pozneje pri procesu protestiral. Naslednjega dne, to je petek 29. marca, sta se pripeljala k meni okoli 10. ure orožniški kapetan in policijski komisar iz Pazina. Vprašala sta me, ali vem, kje je hišna številka 17, ker jo že zamen iščeta po vasi. Ko sem jim pokazal to hišo, ki je bila Josipa Bačaca, sta šla noter ter vprašala po sinu Viktorju. Bil je na polju in poklicali so ga domov. Bil je takoj aretiran. Zvečer mi je prišel cerkovnik povedati, da je prišlo v vas 12 do 15 karabinjerjev, ki so se ustavili pred cerkvijo. Kmalu nato je prišel k meni policijski komisar in sedel na zofo: »Lačen sem in truden. Od mene zahtevajo, naj izvedem preiskavo, jezika pa ne poznam in vse moje prošnje, da bi mi poslali tolmača, so zaman.« Odgovoril sem mu, da njegovo lakoto lahko potolažimo, in ga povabil, naj ostane pri večerji. Ostalim karabinjerjem pa bomo dali nekaj vina. Povedal mi je, da so ujeli Gortana in da je ta takoj povedal, da so shranili puške na senik pri Bačacu. Policijski komisar ne ve, kaj bi naredil. Odgovoril sem mu, da je stvar zelo enostavna: senik naj da preiskati in bi lahko kmalu ugotovil, koliko resnice je na tem. Res je komisar dal karabinjerjem nalog, naj preiščejo senik. Za nekaj časa so mu prišli javit, da niso nič našli. Orožniki so imeli s seboj tudi sina Viktorja, ki so ga zjutraj zaprli. Komisar je dal pripeljati Viktorja v župnišče in ga potem vprašal po italijansko, ali bi se znal braniti, ako pride do konfrontacije med njim in Gortanom. Jaz sem to vprašanje prevedel v hrvaščino in ga potem v svojih spominih vprašal po italijansko. Viktor Bačac je odgovoril, da bo lahko izprical svojo nedolžnost. Komisar mu je verjel, ker niso pri njem našli pušk. Nato so Bačaca odvedli. Ko sva bila sama s komisarjem, me je ta vprašal, ali zaupam Bačacovemu očetu. Na mojo pritrditev je rekel: »Recite mu, naj skrje, ako ima kaj doma.«

Po komisarjevem odhodu sem poklical Josipa Bačaca k sebi. Ko sem mu to povedal, je vzdihnil: »Kam bo skril!« In meni je bilo vse jasno. Dejal sem mu, naj da zarotnikom potrebnega denarja, da lahko takoj zbežijo.

Policija v Pulju je iztaknila v Trvižu tri priče, ki so se dale podkupiti. Pred njimi je napravila konfrontacijo. Pred nje so pripeljali Vladeta Gortana, Danila Vivoda in Viktorja Bačaca. O Viktorju so priče izjavile, da ni bil udeležen pri napadu, in zato je bil tudi takoj izpuščen; glede Gortana in Vivoda pa so priče dejale le, da sta stre-

ljala. V tem smislu se je pozneje vršil proces, tako da je bil obsojen na smrt Vlade Gortan, ki sploh ni bil na kraju, kjer je bil ubit Tuhtan (pod Kamusovim bregom). Pri Tuhtanovem pogrebu v Trvižu dne 28. 3., pripeljali so mrtvega iz Pulja, se je izvršila znana fašistična ceremonija in poveljnik milice je zaklical: »Camerata« in milica je odgovorila: »Presente«. »Chi ti ha ucciso?« »Vladimiro Gortan e Danilo Vivoda«, je odvrnila milica!²⁴ Glavno vlogo je igral načelnik Bruno Camus. Pogreba se je udeležilo tudi nekaj ljudi iz Berama. Milica je zbrala za družino pok. Tuhtana lir 5.000.²⁵

1. Gortan Živko, sin Šimeta in Barbare Dobrila, rojen 4. 7. 1904, poročen z Marijo Bačac.
2. Bačac Viktor, sin Josipa in Kate Monas, 30. 9. 1907, poročen z Marijo Ujčić.
3. Ladavac Dušan, sin pok. Matete, ki se ni vrnil iz bojnega polja, in Antonije Šipraka, rojen 10. [11.] 5. 1910, neporočen.
4. Ladavac Vjekoslav, sin pok. Josipa, umrlega v svetovni vojni, in Kate Gortan, roj. 24. 4. 1912, neporočen.
5. Gortan Vladimir, sin Franov in Kate Milohnič, rojen 7. 6. 1904. [7. 8.],²⁶ neporočen.
6. Vivoda Danilo, sin Jakoba in Kate Jurčić, rojen 10. 9. 1907, neporočen. Vsi iz Berama pri Pazinu – Istra.

Gortan Vladimir je kupil puške od Ivana Ladavca, pok. Antona, in od Antona Vlašića iz Starega Pazina. Patrone mu je dal tudi Concetto Marichiafava, mož njegove sestrice, bivši karabinjer s Sicilije. A je bil tudi prisoten, ko so se vadili v streljanju v Krnjevici pod Beramom. Po atentatu so ga (Marichiafava) pro forma [formalno] za en dan zaprli, potem izpustili. Mož je gotovo prijavil karabinjerjem. Sedaj menda živi v Zagrebu.

Pred dnem 24. 3. so imeli zarotniki shode pri materi Dušana Ladavca, v hiši Šimeta Gortana, očeta od Živka; pri Josipu Bačacu, očetu Viktorja, včasih tudi v gozdovih na prostem v gozdovih. Večkrat je bil prisoten Jakob Vivoda (komunist), sedaj v Ljubljani, oče Danila,

²⁴ Italijanske prevedene besede v pogrebni slovesnosti poveljnika milice (MVSN): Sodrug; Prisoten; Kdo te je ustrelil?

²⁵ Na tem mestu je Grašič v svoje spomine, ne da bi obrazložil, od koga je prejel in kdaj je nastal, vključil seznam ali obtožnico šestih domačinov iz Berama, obtoženih dogledkov 24. marca 1929. Obtožnica, ki jo je objavil Bratulić (Ilegalne organizacije, str. 466), ima dodane še Franca Stranića (1900), Josipa Belaca (1893) in Danila Vivoda (1910). Prva dva sta bila izpuščena iz zaporu na koncu in v začetku maja 1929. Danilo Vivoda pa je bil prepeljan v Rim, kjer je sredi maja 1929 preiskovalcem sporočil imena svojih znancev, ki so sodelovali pri streljanju. Zato je eden od izdanih, Vjekoslav Ladavac, njegovo dejanje označil kot »izdajstvo« (Moji zarotniki, str. 43). Obtožnica, ki jo je objavil Ladavac (prav tam, str. 54–55) ter jo je prejel v zaporu v začetku oktobra 1929, je vsebovala pet imen: poleg na smrt obsojenega Gortana še četverico, ki je bila obsojena na 30 let zaporu, in sicer so to bili Viktor Bačac, Živko Gortan ter Dušan in Vjekoslav Ladavac.

²⁶ V oglatih oklepajih navedene številke pri 3. in 5. obtoženem so v obtožnici, ki jo je objavil Vjekoslav Bratulić (Ilegalne organizacije, str. 466–467).

²³ »Gortan ni prinesel denarja iz Jugoslavije.«

ki je med drugim izjavil: »Ko bomo šli na volitve, jaz bom korakal prvi. Ko pa bom slišal strel, bom dal znak, da se vsi vrnemo domov.« Tako je tudi bilo.

Sin Danilo je bil sicer obveščen, kaj se bo zgodilo. Da bi se udeležil streljanja, ga oče ni pustil. Bil je z njim na potu v Pazin in se je povrnil, kakor ostali, domov, po streljanju Ivana Tehtana.

Za streljanje so bili določeni: Viktor Bačac, Dušan Ladavac in Vekoslav Ladavac. Dušan je bil zelo naklonjen sestri Vekoslava Ladavca, po imenu Ivka. Mati Viktorja Bačaca pa bi bila rada, da vzame njeno hčer Milko. Ta trojica in morda še drugi so šli 24. 3. ob osmih v gozdič, posestvo Karla Camusa, kraj erarične [državne] ceste, ki vodi v Pazin, da počakajo volivce. Živko Gortan, pravi vodja zarotnikov, je bil doma. Njegova sestra Marija je rekla svojemu sosеду, ko se je peš pripravljala v Pazin: »Lepo pojdite, če hočete prinesiti svoja čreva na rokah domov.«

Vlade, tako se je splošno imenoval Vladimir Gortan, je pa tako ravnal, da je šel na nasprotno stran erarične ceste na pot v Brestovico, ki vodi iz Kašcerge in Grdosela, v Pazin. Tam je bil v gozdu z nekimi mladeniči iz Velike Trabe ter je nekajkrat ustrelil v zrak s samokresom in potem odšel z nekim [Stepan] Brajkovičem iz Čipri v Pazin. Ostal pa ni tam, ampak se je takoj povrnil na staro mesto. Čez eno uro, približno ob pol devetih, pa je tekkel po bregovih proti onemu kraju, kjer so streljali s puškami Viktor in drugi. Ti so mu izročili puške. Pustil jih je nekaj časa v gozdu in jih potem prenesel na pristavo Josipa Bačaca, od tam na njegov senik v Beram. Po velikem petku (29. 3.) so bile puške prenesene na senik (pod seno) Vinka Goloba, svaka Živka Gortana, od tam pa je iste prenesel Vinko Golob v neki gozdič pod Beramom (posestvo Mateta Gortana) ter jih zakopal tam, da ni nihče drugi zanje vedel. Nesrečen strel, ki je zadel Ivana Tuhtana, je bil menda oddal Dušan Ladavac, vsaj sam je tako govoril. Po konfrontiranju v Pulji (to je bilo med 1. in 5. aprilom) Vladeta, Danila in Viktorja z ono trojico Trvižanov, ki so nastopili kot podkupljene priče, se je Viktor vrnil domov. Vlade in Danilo sta ostala v zaporu ter bila prepeljana proti koncu aprila v Rim. Med tem časom pa se je vršila strastno preiskava za puške.

Učitelj Zlatič Marko je bil 24. 3. odpeljan v Pazin, pa ne v zapor. Za velikonočne praznike 30. 3. se je vrnil domov. Imel je nalog, da bo po praznikih referiral karabinjerjem, kaj je doznal v Beramu. To se je posebno tikalo tudi mene. Mislim pa, da ni poročal nič važnega. Sin njegov Slavko mi je pa rekel 30. 3., ko je prišel iz Trsta v Beram: »Smrtonosni strel je bil namenjen drugemu, najbrže učitelju v Trvižu.²⁷ To je bilo sklenjeno v Trstu, kar se je zgodilo na cesti v Pazin.« Bil je še zadovoljen, da so odpeljali očeta.

Glede Danila so trdili in pričali Beramci, da gotovo ni kriv. Zato se je tudi oče Jakob trudil, da bi prišel do denarja za zagovorniškega advokata, da osvobodi sina. Jaz sem svetoval, naj se obrne na svaka Šimeta Jurčiča,

trgovca v Ljubljani. Šel je v Trst ter so mu tam naši ljudje pomagali, misleči, da sem ga jaz tja poslal. V Beramu smo pa med tem časom zbirali denar za družino Vivoda in Gortanovo.

Jakob Vivoda, kot komunist, se je obrnil tudi na svojo stranko v Pulji, katera ga je poslala z izkaznico v Trst k dr. Zennariju.²⁸ Ko mu je Vivoda pokazal izkaznico, ga je sprejel ter se z njim pogovarjal. V zadevi pod Beramom je bil dr. Zennari bolj podučen nego mi v Istri. Rekel je: »Sedaj ni prišlo do revolucije, gotovo pa bo tekom enega leta itd.« To je dokaz, da so bili udeleženi tudi italijanski komunisti. Ko se je Vivoda hotel posloviti, mu je rekel: »Plačajte za pogovor lir 50«, in Jakob jih je moral odračunati. Odsel je v Istro ves razočaran. Denar je prosil drugod, vabil ga ni mnogo. Družina je živela mizerno, ker oče ni imel dela!

Zarotniki Živko, Viktor, Dušan in Vjekoslav pa so ostali prav brezbrizni v tem pogledu. Jaz sem zagovarjal starše: Preskrbite jim denar in pošljite jih čez mejo. Niso hoteli, v svojo največjo nesrečo.

Dne 5. 4. 1929 se je ustavil popoldne ob 2. pred župniščem v Beramu en avtomobil. Kdo bo prišel, sem si mislil! Tedaj vstopi dr. Gjuro Červar, odvetnik na Sušaku, dr. Mandić, odvetnik v Opatiji, in g. Perušić.²⁹

Prišli so iz Pulja po svojih opravilih. Kakor sem se vedno razveselil dr. Červara, ki je bil vzgojen v Beramu in skoraj en ud majhne družine v župnišču, topot sem se ga prestrašil ter sem mu tudi povedal zakaj! Razumel je situacijo hitro. O stvari ni bil še poučen. Ko sem mu vse razložil, da je med zarotniki tudi njegov nečak Dušan Ladavac, ga je pretreslo, da je rekel: »Ne grem k nobenemu sodniku, tudi k sestri ne, bomo hitro odpotovali.« Čez dobre pol ure pa so me gostje zapustili.

Opazila pa je to učiteljica Marija Comandich (sedaj Comandini) iz Pulja. Šla je v Pazin to javit. Svojemu očetu je tudi ustmeno povedala v Pulji, kjer je ta še sedaj deželni veterinar. Hitro so skovali bombo. Dr. Červar je prinesel iz Jugoslavije denar, da se plačajo zarotniki, kateri še niso bili poznani. Jaz pa sem bil imenovan kot posredovalec. Ker je razpisana nagrada za nepoznane »atentatorje« od 24. 3., se je vedno lačnemu Comandichu in hčeri cedila slina po tem daru, da se izrazim bolj trivialno. Kvestor v Pulju Agostini³⁰ je pripisoval tej iznajdbi silno važnost. Preskrbel si je tudi fotografijo dr. Červara. Veterinar Comandich je zatem vplival pismeno na učitelja Zlatiča, naj to spravi na čisto, ker bo to velika sreča tudi za njega (Zlatiča). Kvestor je poklical Zlatiča v Pulji, pokazal mu je fotografijo Červarovo z besedami. »Ta je financiral napad pod Beramom. Župnik Grašič je pa v to vpleten. V treh dneh morate to doznati od župnika in priti k meni, da potrdite. Drugače ste uničen.« Marko Zlatič mi je to povedal, kaj je sporočil in hoc puncto [na tem mestu], če je sploh kaj referiral v Pulji, ne vem! Kve-

²⁸ Morda odvetnik Guido Zennaro iz Trsta.

²⁹ Po vrsti se omenjata Gjuro (Duro) Červar (1876–1954), politik in deželni poslanec, in Ante Mandić (1881–1959), politik, udeleženec NOB na Hrvaškem.

³⁰ Giuseppe di Agostini.

²⁷ Giovanni Balerin.

stor Agostini je takrat še rekel Zlatiču: »Recite duhovniku (al prete), da po tej moji postavi, katere se zdaj držim, bo prišla za njega ena druga, katero bo vedno čutil.« Ta grožnja se je nad menoj res vedno spolnjevala, kamor sem šel. Nazadnje mi je bila gotovo namenjena konfinacija, kateri sem se srečno odmaknil. Odmaknil, ker sem odpotoval kot Jugoslovčan – brez vizuma.

Dne 24. 3. 1929 je bil ustreljen na cesti, ko je šel na voliše, Ivan Tuhtan, kmet v Trvižu, oče šestero malih otrok. M.[artin] Brajković pa je bil ranjen v roko. Tuhtana so fašisti takoj proglasili za svojega člana ter ga kot takega pokopali s svojimi ceremonijami v Trvižu dne 28. 3. Za morilce so javno proglasili Danila Vivoda, ki sploh ni bil na tem udeležen, in Vladeta Gortana, ki tudi ni bil pri streljanju v gozdiču pod Kamusovim bregom, temveč na cesti pri Brestovici. Kupil je le puške.

Josip Bačac, oče Viktorja, je prodal vola za 1.500 lir, da je dal Vladetu Gortanu 150 lir, da bi pobegnil, pa ni imel za to volje. Ker je Bačac trošil tudi za druge stvari in rabil denar za hišo, poslal je svojega sina Živka v Trst po denar, kakor je bilo obljubljeno. Rekel mu je: »Rabim sedaj 20.000 lir, prinesi jih vsaj polovico.«

Jaz sem Živku dal za potne stroške 50 lir. Iz Trsta je prišel razočaran. Z veliko težavo je v dobil 500 lir. To je bila kaplja v morju. In res je to bilo brezvestno. Govorilo se je namreč, da je vodja »Orjema« ali »Tajna organizacija« prejemal mesečno 1.000 lir za sebe. Radi tega je nastala med zarotniki v Beramu velika nezadovoljnost. Pomagati se ni dalo! Tistega dne, 7. 4., ko je bil Živko v Trstu, došel je v Beram zjutraj na vse zgodaj Bidovec za Marušičem ter je iskal Živka. Videl sem jih v cerkvi.

Preiskava za puške je bila v začetku spojena z grožnjami. Naenkrat se je taktika spremenila. Fašisti so postali silno prijazni. K meni je prišel tajnik fašja kot »prijatelj«. Jaz sem Živka na to opozoril ter mu rekel: »Sedaj je nevarnost večja.« On pa je odgovoril cinično: »Hvala gospodine!«

Istočasno, to je v aprilu 1929, začel je zahajati iz Pazina mlajši sin pok. milijonarja Viktorja Mracha³¹ s svojo ljubimko iz Starega Pazina (kmetska devotjka) v Beram ter je vabil v svoj avtomobil tudi hčere Jakoba Vivoda: Vero in Rafaelo, da so se vozile na izlet v Pulj, Poreč. Starejši brat tega Mracha z imenom Kamilo je bil tisti, ki je izsledil Vladeta Gortana na vlaku ter ga dal aretirati na Reki. Dne 28. 4. popoldne je prišel to sam povedati staršem v Beram.

V tem času sta začela tudi ljubimkati dva Pazinca, trgovca, po imenu Butolo in Ujčić³² z omenjenima dekletoma Vero in Rafaelo, ki so sestre Danilove. Pretečeno jesen so se tudi poročili, Butolo z Vero, Ujčić z Rafaelo. Sedaj bivajo v Pazinu.

Danilo in Vlade sta bila medtem v zaporu. Pritiskalo se je nanje, da izpovesta, kar znata. Vlade se je izpovedal

že takoj po aretaciji na Reki, da so puške na štali Josipa Bačaca v Beramu, in pisal je iz zapora na Reki svoji materi pismo, v katerem je imenoval Živka, Viktorja, Dušana, da naj tudi ti prečitajo njegovo pismo. To so pa pri sodnji vedeli in so zato bolj strogo pazili na imenovano četverico. Zaprli pa jih še niso. Hotelo se je vsaj še izjavo Danila, kar bi veljalo kot zadostno pričevanje.

Danilo je dolgo molčal. Naposled je pa, gotovo tudi prisiljen z mučenjem, izpovedal maja meseca v Rimu, da mu je rekel Dušan: »Streljali smo jaz, Viktor in Vjekoslav.« To je bilo dosti! V sledeči noči za tem pripeljali so se v Beram preiskovalni sodniki, karabinjerji in dr.[ugi].

Gledal sem iz župnišča, kako so preiskovali hišo Josipa Bačaca, ki je bila vsa obkoljena od karabinjerjev; zaprli so zopet Viktorja, potem njegovega svaka Živka, Dušana in Vjekoslava, nečaka Živka na Veliki Trabi. Mera je bila polna! Odpeljani so bili v Pazin. Bila je to strašna noč, da nisem mogel spati.

Da je Danilo dal ono izpoved, mislim jaz, da je bila to posledica prijaznega običevanja Mracha in ljubavnih odnošajev njegovih sestra s Pazinci, ki so bili tudi fašisti. Drugače pa je bil Butolo vsaj komunist. Sestra je pisala menda Danilu: »Oblasti itak vse znajo. Povej, pa boš prišel domov!«

Ko se je Danilo vrnil, mi je rekel: »Dolgo nisem hotel nič povedati, četudi sem grozno trpel. Potem sem bil skoraj prepričan, da so vsi štirje pobegnili iz Berama.« Ostal je nekaj dni doma, pa je izginil. Oblasti se za njega niso več brigale, samo da so imeli nekaj pisanega pričevanja od njega. Ono od Vladeta ni zadostovalo.

Četverica: Gortan Živko, Bačac Viktor, Dušan Ladavac in Vjekoslav Ladavac so bili nekaj dni v Pazinu. Priznali so vse. Mislim, da je naredil to prvi Viktor, ker se mu je obljubilo, da bodo zato manj kaznovani in pomiloščeni. Tudi je ta med ostalimi prav občutljivega srca.

Viktor je tudi izpovedal, da so puške skrite v seniku Vinka Goloba, svaka od Živka. Tja jih je namreč prinesel iz domačega skednja. Vinko Golob je bil medtem malo znorel. Karabinjerji so iskali puške, pa so pomotoma šli na senik soseda njegovega, ko je Vinko to videl, je prenesel puške. Potem je bil pozvan v Pazin radi pušk. Tajil je nekaj časa, da nič ne ve. Pri zasliševanju je prišel v dotiko z Viktorjem in ta mu je sam priporočal, naj pokaže, kje so puške, kar je on (Viktor) vse priznal. Še tisti dan sta se z Golobom odpeljala v avtomobilu dva sodnika, da so izkopali puške. Na potu je rekel šofer (komunist) Golobu na tibo: »To pot se ni posrečilo, drugičrat se pa bo.«

Glede pušk so sodniki pričakovali, da so jugoslovanske, pa so bile italijanske. S tem je bila preiskava končana in četverica je bila odpeljana v Rim. V razvoju tragedije pod Beramom je nastal odmor.

Medtem so starši Živka, Viktorja, Dušana in Vjekoslava iskali odvetnike. Med hrvaškimi odvetniki v Istri ni nobeden hotel prevzeti odlozno posel. Naposled je začasno to prevzel dr. Stojan Brajša, odvetnik v Gorici, ki je bil parkrat v Rimu v zadevi svojih klientov. Starši Vladeta Gortana se za to niso dosti brigali; deloma radi

³¹ Verjetno član italijanofilske družine Mrach iz Pazina. Enako velja tudi za v naslednjem stavku omenjenega Kamila Mracha.

³² Neugotovljeni osebi.

siromaštva, nekaj tudi zato, ker se je mislilo, da njega ne bo zadelo hudo, ker ni sodeloval pri streljanju.

Zadnje dni septembra je izredno sodišče nujno zahtevalo krstne liste četverice in Vladeta. Znak je bil bližajoče se sodne razprave. Pazinski fašisti so delali na to, da bi se razprava vršila v Pazinu in tudi obsodba na mestu, kjer je bil ustreljen Ivan Tuhtan. Rim je odločil za mesto razprave Pulj.

Prve dni oktobra 1929 (4. ali 5.) bila je javljena razprava za 14. oktobra. Iz Berma jih je bilo poklicanih prav malo. Jaz ne! To mi je bilo ljubo.

Pred razpravo je šel dr. Brajša zopet v Rim radi odvetnika, ki bi branil četverico njemu poverjeno.

Dne 11. oktobra se je povrnil in prišel naravnost k meni v Beram. Jaz sem bil ravno v Trvižu. Ko sem prišel domov, sem se začudil mojemu gostu, drugače tako dragemu prijatelju. Brez vsakega uvoda mi pravi dr. Brajša: »Odpotujte takoj iz Berama! Jaz prihajam iz Rima. Tam sem zvedel, da je trem namenjena smrt. Justicija [izvršitev smrtnih kazni] bo na mestu 'atentata' in vi boste najbrž morali biti prisoten. Odpotujte zato hitro!« Jaz sem mu odgovoril: »Do ponedeljka ne morem in nočem iti nikamor. V ponedeljek bom pa šel v Gorico.«

Dr. Brajša je ostal do večera pri meni, potem pa je šel k družini Bačaca Josipa in se je ob 8. uri napotil v spremstvu mlajšega sina Ivana v Pazin peš. Na cesti pod Beramom ga je ustavil eden avto fašistov, odpeljali so ga nazaj v Beram. Fašisti so potem izpraševali nekatere glede dr. Brajše ter ga nato vzeli s seboj in ravnali z njim v svojem uradu prav surovo. Okoli polnoči so ga izpustili. Šel je prenočiti k svoji teti, poročeni Bačić v Pazinu. Drugi dan se je podal v Pulj, da uredi vse potrebno za svoje kliente ter najde zagovornike, odvetnike Italijane. Ni imelo smisla, da se udeleži razprave osebno. Izredno sodišče je pa tudi uradno imenovalo branitelje vsem obtoženim, prav tako za Vladeta Gortana.

Dne 14. oktobra je začela razprava. Priče so bile pozvane za torek. Od teh prič nikdo ni vedel zakaj. Popoldne tega dne sem se jaz odpeljal v Pazin na železnico v Trst–Gorico. Na cesti pol pota za Pazin me je ustavil eden avto ter so me dotični potniki vprašali po imenu. Potem so mi izročili vabilo, da pridem drugi dan ob 8. ali 9. uri v Pulj, kjer se je vršila sodna obravnava. Moj načrt potovanja je bil predrugačen. Vrnil sem se domov ter si za prihodnji dan moral preskrbeti avto, da pridem pravočasno.

Ko sem se 15. oktobra vozil v Pulj, opazil sem na cesti veliko kočij in avtomobilov. Vsi veljavnejši Italijani so hoteli v Pulj, da prisostvujejo žaloigri v »amfiteatru«. V prostorih, kjer se je vršila razprava, je bilo zbranih veliko italijanskih črnih srajc, karabinjerjev. Jaz sem bil edini duhovnik. Naravno, pozdravili se nismo. Pač pa se mi je približal kapetan C. C.³³ v Pazinu Voltareni ter se je pogovarjal z menoj prav vljudno do 10. ure. Kapetan Voltareni je bil protivnik Bruna Camusa, ki je s sodni-

kom De Mori³⁴ delal z vsemi silami na to, da se dokaže: »Atentat je bil naročen iz Jugoslavije, jaz in dr. Červar pa smo bili eksekutorji!«

Med pogovorom mi je rekel omenjeni kapetan: »Žal mi je bilo včeraj, da so se obtoženci med seboj pri razpravi kregali, kdo je več zakrivil.« Pozvanih tako zvanih prič je bilo circa 30, če se prav spominjam. Ura je bila že 10. preč in nikdo še ni bil poklican. Potem je pa šlo bliskoma. Vsakih pet minut so bile priče pozvane. Le podesta Bruno Camus je govoril dalj časa o dveh velikih »bestiah« [živini]; ciljal je na dr. Červara in mene. Tako so mi pripovedovali, slišal nisem.

Prišel sem jaz na vrsto. Vstopil sem pred predsednika Cristinija, sklonivši se na lahko, dočim so drugi pozdravljali fašistovski. Dvorana je bila napolnjena. Vse tiho. Na strani zaporne kletke, v katerih so bili moji nesrečni župljani. Videl pa nisem nobenega. Vse je izgledalo kot popoln amfiteater izza rimskih časov. Sadizem starih Rimljanov je slavil svoje orgije. Duševno ozračje občinstva je bilo tako, da so se zagovorniki bali govoriti v prilog obtožencev.

Jaz sem bil izredno miren, čemur se še danes čudim. Predsednik Cristini³⁵ je naredil name vtis, kakor da je v zadregi, kaj bi me vprašal. In vpraša me za ime. Jaz odgovorim. On da z roko znak enemu uradniku na njegovi levi strani. Začne citati tisto, kar sem jaz izjavil o Danilu Vivoda, kateri sploh obtožen ni bil (znak je to, da so bili konfuzni), in o Vladimiru Gortanu, še preden so ga ujeli, da sta bila »dolce far niente« [nedelo je sladko] za breme družini, ker sta hotela le uživati in ne delati.

Približno sem izjavil:

O Danilu: Izučen trgovski pomočnik v Ljubljani. Odkar se je povrnil v Beram radi vojaščine, je brez dela. Pohajkuje ter je družini v breme, ki trpi večkrat pomanjkanje. Po naravi je bolj ženskega značaja kot moškega.

O Vladetu: Zapravljiv sin. Neposlušen, očetu osebno. Drugod včasih dela, očetu ne pomaga. Pustolovec itd. Na vprašanje policijskega komisarja radi brata Karla, če je bil morda Vlade pri njem v Zagrebu, sem omenil: Slišal sem, da je bil enkrat – ter da se je vrnil v juliju v Beram v rokavicah, da so se ljudje smejali. Dodal sem še to, da je menda lahko potoval brez potnega lista; nikdo ga za to ni klical na odgovor! Na vprašanje: Če je donášal kaj denarja iz Zagreba, sem zanikal, ker je od očeta in matere vedno hotel denarja. Pristavil sem naposled: za mene je bil ta mladenič vedno abnormalen.³⁶

S temi in samo s temi besedami ga je potem njegov branitelj zagovarjal pri razpravi.

Ko je dotični uradnik to hitro v par minutah preči-

³⁴ De Mori ni naveden med sodniki, ki so sodili Gortanu in njegovim sovaščanom, mladim antifašistom (Cherini, *Delitti*, str. 11).

³⁵ Guido Cristini.

³⁶ Vjekoslav Ladavac je Grašičev nastop ocenil takole: »Jedino je Josip Grašič, svečenik iz Berma, odlučno i dostojanstveno odbilo one riječi koje su mu pripisivali, da je rekao u pogledu moralnog života Vladimira Gortana« (Ladavac, *Moji zatvori*, str. 63).

³³ Corpo carabinieri.

tal, sem opazil, da je dostavil, da je prinesel iz Zagreba: »parechi denari, che voleva uccidere il padre che ha fatto rapine«,³⁷ sem vzkliknil glasno: »Ni resnica, jaz nisem nikdar rekel, to je podtaknjeno!«

Opazil sem, da so pri sodni mizi ostrmeli, predsednik je z roko dal znak, naj se to črta. Ali je uradnik to napravil, ne vem. Italijanski fašistični listi so kljub temu nekaj o tem pisali.

V tem trenutku pa je mene Cristini odpustil, ne da bi me sploh kaj vprašal. V petih minutah sem končal in odšel. Vsi »svedoki« so bili tekom ene ure odpravljeni. Dokaz je to, da je bilo zasliševanje le formalno. Pravzaprav samo ena komedija.

Moj protest so posebno fašisti dobro opazili. Dr. Robba v Trstu se je izrazil visokemu cerkvenemu dostojanstveniku: »Il parroco Grašić ha fatto una figura splendida!«³⁸ Jaz sem šel sicer zelo težko na tako žalostno in krivično razpravo. Vendar mi je bilo kasneje drago, da sem rešil v javnosti formalno Vladeta Gortana obdolžitve uboja očeta (nameravanega) in ropstva! Kdo je to podtaknil?

Kako je prišlo do tega? Zasledoval sem in doznal, da se je to zgodilo učiteljici v Beramu Comandich. Vlade Gortan je bil prijatelj v družini Comandich. Oče mu je včasih posojeval denar. Vsaj Vlade se je s tem hvalil. Učiteljica ga je mogla najbolje poznati. Kot priča se pa ni hotela izpostaviti in kvestura je to pripisala meni. Spominjam se tudi, da je učiteljica Comandich hotela meni enkrat o tem nekaj pripovedovati, jaz pa sem odvrnil, »da ne vem nič«, kakor v resnici takrat nisem vedel.

Po smrti Vladeta sem pa vprašal njegovega očeta Franeta Gortana, kaj je na tem? Na žalost mi je ta odgovoril: »Resnica je. S kosirom bi mi glavo posekal, da ga ni zgrabil za roko сосед, ki je v hišo pritekel.« Oče in sin sta se namreč skregala zaradi denarja in vina. Tudi tatvina ni bila izmišljena, kar sem zvedel, predno sem zapustil Beram.

Zakaj sem bil jaz poklican k razpravi, ko me prej v preiskovalnem času, pravzaprav ni nihče nič vprašal? Poprej omenjena moja izjava Danilo in Vlade je datirala že od prej ter se je tikala le bolj družinskih razmer. Za priče je izredno sodišče sploh malo maralo. Tako na primer ni prišel neki Rafaeli³⁹ iz Trviža, pa ga nikdo ni pogrešal.

Pozivi so bili izdani, »da se vrže nekaj prahu v oči«.

Mene so povabili šele med razpravo najbrže zato, ker me niso pričakovali. V tem slučaju bi v interesu krvnikov odpadel protest. Ako pridem, so se nadejali kakšnega osebnega incidenta na razpravi. Dogodilo se mi je namreč, da je leta 1928 neki Beramec (Sime Ladavac), za katerega sem skrbel, ko je hodil v šolo in se učil trgovstvom v Sisku, 11. novembra ponoči razbil s kamnom okno italijanski učiteljici Mariji Tasinario v Beramu.

³⁷ »Za nekaj denarja je hotel ubiti očeta, je kradel.«

³⁸ Verjetno je odvetnik Giuseppe Robba izjavil: »Duhovnik Grašić se je imenitno vedel.«

³⁹ Verjetno Aleksander Rafaeli, ki je sodeloval pri streljanju 24. marca 1929.

Ker je zato prišel v škripce s fašisti in bil obsojen na globo 500 lir, se je izgovarjal pred podestatom Brunom Camusom, da je delal vse pod vplivom župnika Grašića. Obenem je zaprosil ta »radikalni Hrvat«, da ga sprejmejo med fašiste. Kaj sličnega se je menda pričakovalo v Pulji od Vladeta. Nadalje so me hoteli fašisti diskreditirati v moji domovini Jugoslaviji. Pričali so to škof dr. Fogarin in neki drugi duhovnik dr. Brandulise.

Da bo na monstre-procesu⁴⁰ v Pulji senzacija večja, je fašistično sodišče gotovo želelo imeti enega slovanskega duhovnika! Posrečilo se pa to ni.

Kakor že rečeno, je razprava 15. oktobra opoldne bila končana. – Splošno pa je bilo mnenje, da še zvečer ne bo. Popoldne so bili govori – v zrak – braniteljev in državnega pravnika, ki je menda predlagal smrtno obsodbo za vseh pet obtožencev.

Vsled velikega razburjenja v Jugoslaviji in sploh v vseh velikih mestih Evrope in v Ameriki je predsednik Cristini proglasil smrtno obsodbo za Vladeta Gortana, za ostale pa 30 letno ječo. Ta, ki ni bil udeležen pri streljanju, ko je bil po nesreči smrtno zadet Ivan Tuhtan, je bil obsojen na smrt! To je nečuvana in največja krivica, ki se je sploh mogla zgoditi. Zakaj ravno Vlade Gortan?

En vzrok je po mojem mnenju bil ta, ker je Vlade javno govoril, da mora spraviti iz sveta ministrskega uradnika Bianchia, načelnika [podestaja] Bruna Camusa in zažgati socialni teater v Pazinu.

Drugi vzrok je bil najbrže: po pričanju prof. Montija⁴¹ je bil Vlade vpisan v fašjo z izkaznico. Hotelo se je opozoriti druge: Pazite! Vlade pa je moral najbrže vedeti še neke stvari, za katere fašisti in sploh Italijani ne bi radi, da pridejo na dan.

Pri neki priložnosti je, ko je prišel v Beram radi pušk komisar della P. S.⁴² v Pazinu, sem jaz vprašal tega moža, če pozna osebno Vladeta. Odgovoril mi je: »Kako dobro, bil je večkrat pri meni!« Odgovor je še danes uganka!

Fašisti so se bali, da bi Vlade zamogel biti pomiloščen. Zato so pobiteli, da so ga justificirali kraj Pulje že 17. oktobra 1929 zjutraj. Menda so se mnogi fašisti odrekli sodelovanju, le najkrutejši so to izvršili.⁴³

Kako je odmevalo v Beramu? Žalostno! Vendar še ne tako hudo, kakor bi se bilo moglo pričakovati. Pok. Vlade ni bil priljubljen pri ljudeh. Za mir njegovi duši sem bral več svetih maš in plačal tudi italijanskemu duhovniku za zadušnico pri pogrebu. Dotični duhovnik se je imenoval Don Grossi.⁴⁴ Omeniti moram, da je Vlade pobožno sprejel svete zakramente in obhajilo pred svojo smrtjo.

Družine ostalih štirih obsojenih so se pa tolažile, da bo ječa njihovih trajala le 12 let, če ne bodo prej pomi-

⁴⁰ Strašilni proces.

⁴¹ Neugotovljena oseba.

⁴² Pubblica sicurezza.

⁴³ Smrtna kazen je bila s strelom v hrbet izvršena 17. oktobra 1929 ob 6.00 zjutraj. Usmrtilcev je opravil ploton pripadnikov 60. legije MVS na mestu nekdanjega vojaškega poligona v Vanganelu pri Pulju (Cherini, *Delitti*, str. 13).

⁴⁴ Neugotovljena oseba.

lošeni. Kdo jih je tako uveril, ne vem. Menda neki član sodišča v Pulji.

Živko Gortan ima doma stare roditelje, mlado ženo in dva otroka ter eno sestro.

Viktor Bačac ima še krepke starše, mlado ženo z enim detetom, dva brata in dve sestre.

Dušan Ladavac je zapustil samo mater, ki je pa lansko leto od žalosti umrla. Družina je uničena.

Vjekoslav Ladavac pa ima še živo mater in dve sestre na svojem domu.

Te družine imajo sicer posestva, vendar se bojim, da bodo propadla. Najbolje se drži Josip Bačac. Umen gospodar je in ima delavne moči.

Kot posledica te strašne tragedije so se pojavili veliki stroški za odvetnike in še posebno za odškodnino družini pokojnega Ivana Tuhtana radi vzdrževanja mladoletnih otrok.

Vsi oni v Trstu, ki so bili aktivni pobuditelji pri žalostni aferi 24. 3. 1929, so pa svoje žrtve zapustili, kljub velikim obljubam, da jim bodo plačali vsak korak! Prepustili so to onim, ki so trpeli za štiri obsojene na temno ječo, pred obsodbo in pozneje.

Od odvetnikov je bil zopet sam dr. Brajša, ki je prevzel težko delo. Vdova po Ivanu Tuhtanu je na vzpodbudo fašistov naročila odvetniku Boroviču, po rodu iz Dalmacije, da zahteva za njo in za otroke 50.000 lir. Obsodba se je glasila, naj stranka išče odškodnino civilnim potom. Vso zadevo je dobil v roke notar dr. Rajmond Debeuz v Pazinu. Z njim se je po dolgih razpravah pogodil dr. Brajša za vsoto 30.000 lir, za rajnega Brajkovića pa 5.000 lir ali 10.000, s pogojem, da bo mogoče dobiti denar. V tej stiski je prišel na pomoč dr. Vjekoslav Gortan v Zagrebu in dr. Gjuro Červar na Sušaku, da se je mogla stvar končno urediti. Na ta način so tudi družine obsojenih prišle v bolj mirni položaj.

Dr. Brajši je fašizem zelo zameril ta uspeh. Naravno, da je bil prisiljen zapustiti Gorico in Italijo. Sreča, da se ni hotel ukvarjati z denarjem samim. Bilo bi mnogo hujše zanj! To je namreč izvršil dr. Gjuro Červar, direktor z notarjem Debeuzom.

Razen tega smo zbrali jaz in moji ožji prijatelji nekaj podpore za nesrečne družine. Oče pok. Vladeta pa je prejel iz Zagreba, menda po posredovanju sina Ivana, sodnijskega uradnika, toliko, da je poplačal ves dolg. V primeri z drugimi je ta prišel skozi najboljše. S tem pa zadeva še ni bila definitivno urejena!

Po katastrofi 24. 3. se je fašizem zaklel, da se mora maščevati nad Beramom sploh. Ime mesta se mora spremeniti, imena občanarjev poitalijančiti, hitro uničiti narodno zavest in poslabšati gospodarski položaj. Zato se ni dopustilo, da župna cerkev v Beramu dobi od države zvonove, kakor druge cerkve v Istri. Električna razsvetljava se ni smela napeljati. Učitelji poljedelstva so morali Beram bojkotirati in gostilničarji glede dobave vina tudi niso smeli v Beram.

Ta ne mala skrb je padla izključno name. Posrečilo se mi je to »bolezen« fašistov kmalu ozdraviti!

Po odhodu iz Berma, bil sem namreč upokojen 16.

decembra 1929, poiskal sem začasno duhovnijo v Pivki na Krasu, kjer ni vinogradništva. Izbral sem duhovnijo Ubelsko v župniji Hrenovice pri Postojni. Ljudstvo, potomci uskokov, sedaj pomešani, je sicer siromašno, a zelo dobro in prijazno. Bil sem nadvse zadovoljen, posebno z otroci. Tu sem našel razumnega posestnika Jakoba Šantelja, ki se je odločil, da bo prevzel prodajo vina, samo iz Berama.

Prvotno se je nameravalo ustanoviti glavno skladišče v Beramu. Toda načelnik Bruno Camus v Pazinu tega ni dopustil. Jakob Šantelj pa je vseeno nabavil v Beramu dva vagona vina. To je bilo seveda nekaj posebnega leta 1930, ko vinogradniki sploh niso mogli vina prodati, kakor ga tudi sedaj ne morejo.

Beramci so bili veseli ter so se fašistom v Pazinu smejali. In igra je bila dobljena! Došli so zvonovi, električna razsvetljava in fašistični štab se je začel ljudstvu dobrikati. Beramci pa so ostali razmeram primerno trdni v veri in narodnosti, kot dobri Hrvati.

Jakob Šantelj je potem ustanovil skladišče vina na svojem domu na Ubelskem ter zadovoljno trguje z Beramci. Fašistom to sicer ni prav, da občujejo ravno Slovenci na Krasu s Hrvati v Istri. Zabraniti pa vsaj do sedaj še ne morejo, ker vsakdanji kruh še ni fašizem in denar je denar!

V gospodarsko pomoč Berama se je ta zadeva srečno uredila, kolikor je bilo sploh mogoče.

Jaz pa sem smatral ob tem svojo nalogo kot dovršeno v vedno mi dragi Istri, kjer sem prebil 46 let. Furor [bes] fašizma mi ni dal miru, zato sem se odločil zapustiti Italijo ter se preseliti v stalno v svojo domovino Jugoslavijo. Tudi pri tem so mi delali ovire in sitnosti, pa zastonj.

Zadovoljen sem in hvaležen Bogu, da sem se moral preseliti v svoj rojstni kraj v 70. letu svojega življenja. Mojih bivših župljanov v Beramu pa se bom spominjal in posebno pri sveti maši vsaki prvi petek v mesecu!

Sp. Brnik, 4. marca 1932.

Josip Grašič

Glede tega poročila si pridržujem vsa avtorska prava.

Gortan Živko, Dušan Ladavac, Vjekoslav Ladavac in Viktor Bačac.

Prvi trije so bližnji sorodniki škofa Dobrile. Živko je pranečak. Kremen značaj ježenjskega škofa⁴⁵ se pozna izrazito na teh njegovih potomcih, seveda primerno njihovemu stanu. V nevarno podjetje so se podali. Nikogar niso izdali. Ko se je to ponesrečilo, so prevzeli vse na svojo osebo. Še preveč so povedali. Nikogar niso izdali. Tudi onih pri »tajni organizaciji« v Trstu ne! Rekli so sicer, mi smo Hrvati komunisti, no ta »komunizem« pomeni le narodno obrambo. Pač pa so jih zlorabili italijanski komunisti. Delali so vse v dobri veri, ne da bi imeli namen komu vzeti življenje, dasi se jim je to sugeriralo glede italijanskega učitelja v Trvižu. Izpovedali so se pred so-

⁴⁵ Škof Dobrila se je rodil v Ježenju pri Tinjanu v Istri.

dniki, kakor rečeno, še preveč. Z ozirom na to je kazen 30 let ječe nečloveška. V svojem omejenem delokrogu pač niso mogli vedeti, v koliko bo uspela obljubljena »revolucija« v Italiji na dan 24. 3. 1929. Vzgojo so imeli dobro. Pri Gortanu Vladimiru se glede značaja in vzgoje to ne more trditi, zato ga pa tudi njegovi tovarši niso hoteli posvetiti na vse svoje tajnosti. Je tudi njegov rod v tem oziru bolj šibek. Proces je to potrdil. Med Vladetom Gortanom in družino Bačac je bilo tudi neko neprijateljstvo radi ženitnih zadev. Zato je Bačacu bilo enkrat zažgano žito. Tako mi je pripovedoval sam Josip Bačac, oče Viktorja. Po sredi je bilo tudi najbrže nekaj osvete. Viktor Bačac je bil prvi izdan, četudi ni bil vodja somišljenikov, ampak je bil to njegov svak Živko Gortan. Pokazalo se je to tudi pri zaslisevanju četverice po izpovedi Danila Vivode. V družini Bačaca je bila prva in najbolj surova preiskava. Videl sem to na svoje oči iz mojega stanovanja. Potem so bili šele zaprti ostali trije brez posebne preiskave. Kasneje pri preiskavi so pa sodniki takoj smatrali Živka Gortana kot glavnega organizatorja v Beramu. Vladimir Gortan ni pomislil, da bodo z Viktorjem Bačacem zapadli vsi. S svojo smrtjo je seveda postal narodni mučenik, ker je bil nedolžen, krivično obsojen na smrt.⁴⁶

Fašizem pa je hotel imeti zadoščenje. Ko sem bil še v Italiji, sem izvedel od popolnoma zanesljive strani, da se je hotelo nad Danilom Vivoda izvršiti akt.⁴⁷ To bi bila zopet nezaslišana krivica, ker je iz preiskave jasno, da je izdal, če se hoče tako reči, prvi Vladimir Gortan. Danilo Vivoda pa je nekaj potrdil, kar mu je pripovedoval Du-

šan Ladavac. Omenil sem poprej tudi, da je bil poklican k razpravi neki mladenič po imenu Rafaeli iz Trviža, selo Šipraki. Odzval se ni. Zakaj? Ne vem! Bilo je v njem nekaj ljudskega pesnika. Koncem leta 1930 je odšel v Zagreb brez potnega lista. Ko se je vrnil čez mejo, so ga ujeli karabinjerji ter našli pri njem v zašitku eno njegovih poezij »Sirotnici Istri«. Bil je zaprt na Reki in obtožen po državnem pravdnistvu. Preiskovalnemu sodniku je pa ta mladenič tako naivno pripovedoval vse, kako so ga v Zagrebu podučevali, da naj dela za osvoboditev Istre, za kar ga sodnik prav nič ni vprašal. Ta se je temu čudil in je to tudi omenil hrvaškemu odvetniku, ki je Rafaeli brnil. Obsojen je bil menda na tri leta zapor, če se ne motim v februarju 1931. To v pojasnilo, kako včasih po srcu dobri ljudje stvari velike važnosti brez pomisleka pripovedujejo državnemu pravdnistvu.⁴⁸

Grašičevi spomini dopolnjujejo legendarno podobo Vladimirja Gortana. Predstavijo nam ga kot sicer povsem običajnega človeka, ki sta ga naključje in splet okoliščin umestila v kolesje zapletene preteklosti. Koliko osebnostim je zgodovina pripisala neobičajnost in nesmrtnost, koliko je bilo takih, ki so bili zaradi nevednosti izsvzeti iz resničnosti in obdani z neresničnimi sodbami ter tako, obdani z mitologijo, uvrščeni med vzornike?

VIRI IN LITERATURA

Brajša, Stojan: Josip Grašič. *Koledar Goriške Mohorjeve družbe za leto 1966*, str. 72–73.

Bratulić, Vjekoslav: Ilegalne organizacije u Istri i Slovenskom Primorju i djelovanje specijalnog suda za zaštitu države (1927–1936). *Vjesnik historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu*, 1961, št. 6–7, str. 453–545.

Cherini, Aldo: *Delitti e pene, condanne capitali in Istria 1799–1938*. Trieste, samozaložba, 1994 (dostopno na: <https://www.cherini.eu/pdf/Delitti.pdf>).

D'Alessio, Vanni: Italiani e croati a Pisino tra fine Ottocento e inizio Novecento: la costituzione di identità conflittuali. *Nazionalismi di frontiera* (ur. Marina Cattaruzza). Soveria Mannelli: Rubbettini, 2003, str. 73–?

Ladavac, Vjekoslav: *Moji zatvori*. Pula: Istarska naklada, 1983.

Ladavac, Vjekoslav: Uspomene na rad organizacije »Tigr« (»Borba«). *Pazinski memorijal* 2, 1971, str. 103–163.

Milanović, Božo: *Hrvatski narodni preporod u Istri*, 2. Pazin: Književno društvo sv. Ćirila i Metoda, 1973.

Milanović, Božo: *Moje uspomene*. Pazin: Istarsko Književno društvo sv. Ćirila i Metoda, 1976.

⁴⁶ Gortanov proces je odmeval tudi v slovenskem tisku, ki je izhajal v matici, vendar podrobnejša analiza tega očitno ni bila opravljena. To so storili na Hrvaškem za območje celotne Jugoslavije, pri tem pa so slovensko stran obšli: Bosiljka Janjatović: Odjerci suđenja i presude Vladimiru Gortanu i drugovima u jugoslavenskoj javnosti. *Pazinski memorijal*, 3, 1972, str. 117–129 (ponatis v: *Dometi* 6, 1973, št. 5–6, str. 15–25); Giacomo Scotti: U ime mučenika (Vladimir Gortan u talijanskoj historiografiji i odjek događaja iz 1929. godine. *Dometi* 11, 1978, št. 9–11, str. 85–96; isti: Vladimir Gortan i revolucionarni pokret Istre krajem 20-tih i početkom 30-tih godina u talijanskoj literaturi. *Pazinski memorijal* 13, 1984, str. 65–101; Bruno Flego: Vladimir Gortan i aktivni otpor »TIGR«-a u odlučujućim faktorima za reviziju nacionalne politike KPI u Julijskoj krajini 1929–1934. godine. *Pazinski memorijal* 13, 1984, str. 103–113. Lahko še dodam, da se je Gortanove smrti v svojem dnevniku spomnil tudi v Vidmu živeči slovenski pisatelj Andrej Budal (Milena Lavrenčič Lapajne: Pogled v Budalov svet. Iz dnevnika slovenskega intelektualca. *Goriški letnik*, 32, 1995, str. 172).

⁴⁷ Danilo Vivoda je po končanih dogodkih v Beramu odšel v Jugoslavijo. Tu naj bi se zbrala skupina ljudi, ki naj bi ga iz maščevanja usmrtila. Za to namero je izvedela jugoslovanska policija, ki je obvestila jugoslovanskega konzula v Trstu. Kot se spominja dr. Božo Milanović (*Moje uspomene*, str. 83), je konzul pri njem želel pridobiti podrobnejše podatke. Zato je Milanović beramskega duhovnika Josipa Grašiča prosil, naj mu pojasni razloge za Vivodovo dejanje. Vivoda naj bi v zaporu predpostavljaj, da so v streljanje neposredno vpleteni prav kmalu zbežali v Jugoslavijo. Vivodovo priznanje jim tako ne bi moglo škodovati. Pa tudi sam Vivoda bi tako zmanjšal svoj delež sodelovanja pri streljanju in s tem zmanjšal krivdo. Dogajanje pa ni potekalo tako. Da je bil izdajalec, je bil v svojih spominih prepričan tudi eden izmed obsojenih Vjekoslav Ladavac (*Moji zatvori*, str. 43–44).

⁴⁸ Na tem mestu se Grašičevi spomini zaključijo. Njihova objava se je posvetila zgolj Grašičevi vlogi v Gortanovem procesu, ni pa posegla v sam potek procesa.